

Papp F. 1964. A magyar szószerkezet-rendszer néhány sajátosságáról.
Nyelvtudományi Közlemények LXVI. évfolyam, 1. szám, 129–139.

A MAGYAR SZÓSZERKEZET-RENDSZER NÉHÁNY SAJÁTOS SÁGÁRÓL

Tóth Etelka bevezetőjével

Az új kutatási eredmények gyakran úgy keletkeznek, hogy a kutató másképpen teszi fel kérdéseit, mint elődei. A kvantumelmélet atyjának tartott Planck például – mint azt családjának írott leveléből tudjuk – maga is megrendült felfedezésének súlyától, amely – bár ezt Planck a századfordulón (1900) talán még nem sejtette – hamarosan forradalmi változásokat hozott a XX. század fizikai kutatásaiban.

Nem tudom, hogy Papp Ferenc megrendült-e, amikor szembesült az alábbiakban leírt rendszerével és a belőle levonható következtetésekkel. Annyi azonban bizonyos, hogy a másképpen feltett kérdések az addig létező válaszokhoz képest más eredményekhez vezetnek, és ezzel új fejezet kezdődött a XX. század második felének magyar nyelvészeti kutatásaiban. Csírájában ugyanis megszületett az a fajta explicit szabályrendszerre építő algoritmikus-logikai nyelvi modell, amely – többek között – a számítógépes nyelvészeti kutatások (gépi fordítás, szövegelemző és -szerkesztő programok) alapjául szolgálhatott.

* * *

Az az örvendetes felpezsdülés, mely leíró nyelvtudományunkban az utolsó évtizedek során tapasztalható, természetesen nem került el a szószerkezetek tanát sem. Mégis – vagy talán éppen ezért – a filológus-olvasóban olyan érzés támad, hogy nem domborodnak ki kellőképpen ennek a rendszernek a magyar nyelvre sajátos vonásai. Predikatív–alárendelő–mellérendelő szintagmák, különösen az első kettő bizonyos sajátosan magyar *r é s z l e t e k e l*, de lényegében más nyelvek tekintetében sokkal több megfeleléssel (amilyen mindjárt az alárendelő szintagmák *o s z t á l y o z á s a*) – vajon csak ennyi lenne az egész? Úgy gondoljuk, az eddig felhalmozott tényanyag lehetőséget nyújt arra, hogy olyan áttekintést adjunk erről a jelenségkörrel, mely az eddiginél hívebben visszatükrözi annak egyes sajátos vonásait, sőt annak rendszervoltát is. Külön bizonyítás nélkül ugyanis a címben feltüntetett terminusok joggal válhatnak ki kétkedést: Vajon beszélhetünk-e szószerkezet-rendszerről, mint *r e n d s z e r r ő l*, melyben az egyes tagok szigorúan feltételezik egymást, kapcsolatosak egymással úgy, mint a fonémák vagy az egyes szavak ragos alakjai? És ha erre a kérdésre igennel is tudunk megnyugtatóan válaszolni, vajon beszélhetünk-e külön *m a g y a r* szószerkezet-rendszerről, nem csupán arról van-e szó, hogy valamely általános sémát, csekélyebb módosításokkal, magyar morféma-sorok töltenek meg, és ezt nevezzük „magyar” rendszernek?

1. Pusztán szemléltetés céljából építsünk egy formális modellt a vizsgált jelenség-kör számára. A modell csupán a következő vonásokat tükrözze:

- (a) melyik a szintagma alaptagja és melyik a determinánsa;
- (b) azonos vagy más-más szófajhoz tartozik-e az alaptag és determinánsa;
- (c) mire mutatnak a kötött morfémák: a szintagma tagjai közti belső kapcsolatra-e, vagy a szintagmának a mondat egészével való kapcsolatára;
- (d) a szintagma alaptagján vagy determinánsán helyezkednek-e el ezek a kötött morfémák;
- (e) mi a sorrend a szintagmát alkotó egyes elemek (szavak) között.

Mint látható, közvetlenül nem fogjuk ábrázolni – többek között azt a lényeges körülményt, hogy milyen szófajokból áll a szintagma (csak azt, hogy azonos, vagy különböző szófajúak-e), hogy mennyire bővíthető egy szintagma (csak a legegyszerűbb, általában két teljes értékű szót tartalmazó szerkezetekkel fogunk foglalkozni). S tegyünk még egy korlátozást: foglalkozzunk csupán az alárendelő, majd a predikatív szintagmákkal, és most ne érintsük a mellérendelőket.

A modellben tükröződő vonások közül csupán a legelsőt kell bővebben kifejteni. Hogyan lehet formalizálni azt a megállapítást, amely szerint „Az a l á r e n d e l ő... szó-szerkezetben összekapcsolt két tag közül az egyik csak m e g h a t á r o z ó... szerepű, nyelvtanilag és értelme szerint a másikkal a l á j a v a n r e n d e l v e, annak feltételezője, mintegy függvénye...” (MMNyR II: 70). Számunkra a fölérendelt tag, az alaptag az lesz, amelybe a másik tag felgöngyölhető olyan módon, hogy e művelet eredményeképpen az eredetileg nyelvtanilag helyes mondat helyes marad továbbra is (erre a módszerre vonatkozóan vö. pl. Revzin 1962: 123–124). Ebben a mondatban tehát: *A fiú k a l a p j á t l á t o m* a kiemelt szó szerkezet alaptagja a *kalapját* elem lesz, mert a *Kalapját látom* mondat magyar mondat, míg az **A fiú látom* – nem az.¹ Nem szeretnénk elkendőzni azt a tényt, hogy az alaptag ilyen módon történő meghatározásának is vannak nehézségei (vö. pl.: *A fiú kalapja szép*. : *A fiú szép*. és *Kalapja szép*. – mindkét mondat magyar mondat!), ezek azonban szempontunkból nem lényegesek.

Az ábrázolandó fogalmak számára a következő jelöléseket vezetjük be. A szintagma alaptagja: A , determinánsa, ha az alaptaggal megegyező szófajú – a , ha nem – b . Az x index azt a morfémát szimbolizálja, mely a szó szerkezeten kívüli (a mondat egészével való) kapcsolatra utal, vagyis

$$x = f(P)$$

az x elem a P mondat függvénye; ahogy változik a P mondat, úgy változik az x . A k index egy konstans (állandó) kötött morfémát jelent, mely a szó szerkezet alaptagjára utal függetlenül annak alakváltozásaitól – k_A –, illetve determinánsára, szintén függetlenül annak változásától – k_a , illetve k_b , attól függően, hogy a determináns az alaptaggal megegyező szófajhoz tartozik-e vagy nem. Ha valamely egyébként ragozható szófaj az adott helyzetben nem vesz fel ragot, akkor ezt a tényt a szokásos módon „null-morféma” jelenléteként fogjuk fel, és az indexbe helyezett $\emptyset$ -val jelöljük; ragozhatatlan szó „ragtalanságát” viszont nem jelöljük $\emptyset$ -val (pl.: adott esetben a jelenthet határozószót, a_0 – nem ragozott főnevet, melléknevet stb.). – Van végül két kapcsoló-jelünk: a „+” jel arra utal, hogy a szó szerkezet tagjai a felírthoz képest fordított sorrendben is állhatnak (pl.: *láttni kíván* – $a + A_x$), a „–” – arra, hogy a tagok nem cserélhetnek helyet (pl. *egészen közel* – $a - A$).

E speciálisan értelmezett jeleken kívül az egyes szófajokat kezdőbetűjükkel (kezdőbetűikkel) jelöljük: *F* = főnév, *M* = melléknév, *In* = melléknévi igenév, *I* = ige, *H* = határozószó, azzal a megszorítással, hogy a főnévi természetű névmás főnévnek, a melléknévi természetű – melléknévnek számít. A formális logika két jelét is felhasználjuk a szokásos értelemben: *a* · (sorközépi pont) az „és”, *a* ∨ a „vagy” jele (kizáró értelemben).

1. táblázat

Az alárendelő szószerkezetek modell-alakjai

Példa	Szófaji séma	Modell- séma	Sorszám
Alaptag: főnév			
<i>Kovács osztályvezető</i>	F+F	$a_o - A_x$	(1)
<i>a fiú(nak a) kalapja</i>	F+F		(2)
<i>piros alma</i>	M+F		(3)
<i>(vettem) almát, pirosat</i>	F+M		(4)
<i>(láttam) az osztályvezetőt, Kovácsot</i>	F+F		(5)
Alaptag: melléknév			
<i>sárgás zöld</i>	M+M		(6)
<i>ölni képes, nagyon jó</i>	(I ∨ H)+M		(7)
<i>félíg kész, nálam boldogabb, mindenre képes</i>	F+M		(8)
<i>kutya hideg</i>	F+M		(9)
Alaptag: melléknévi igenév			
<i>tanuló vezető (?)</i>	In+In (?)		(10)
<i>általam idézett</i>	F+In		(11)
<i>vihar okozta, az én idéztem</i>	F+In		(12)
Alaptag: ige			
<i>láttni kíván</i>	I+I		(13)
<i>itt vagyok</i>	H+I		(14)
<i>az udvaron játszik, hallani a csengetést</i>	F+I		(15)
<i>a fiút várja, téged vár</i>	F+I		(16)
<i>kezed (et) mossa</i>	F+I		(17)
Alaptag: határozószó			
<i>nagyon jól, egészen közel</i>	H+H		(18)
<i>a fiútól jobbra</i>	F+H		(19)

2. Vegyük sorra a fellelhető (nem predikatív, alárendelő) szószerkezeteket és ábrázoljuk őket a fent leírt eszközök segítségével (1. 1. sz. táblázat).

Néhány megjegyzés a felsoroláshoz. – Célunknak megfelelőbbnek tartottuk, ha nem funkcióik, hanem alaptagjuk szófaji hovatartozása szerint vesszük számba a szintagmákat. – A főneves alaptagú szintagmáknál nem vettük külön csoportba a számneves determinánsosokat, mert ezek szempontunkból ugyanúgy viselkednek, mint a melléknévi függő tagúak. – Ki kellett viszont külön csoportba emelni a melléknévi igeneveket, kü-